

Поняття “посттоталітарна система” з позиції соціально-філософського аналізу

Соціально-філософський аналіз посттоталітарних систем (посттоталітаризму як явища в цілому) не може мати скільки-небудь раціонального сенсу без урахування й опори на його “родове” поняття - феномен тоталітаризму. І річ тут не тільки в семантичному зв'язку двох термінів, і не в тому, що тоталітаризм є вихідним пунктом транзитного (перехідного) періоду розвитку посттоталітарних систем до нових форм політичної та економічної стабільності. Суть тісного зв'язку двох понять полягає передусім у тому, що посттоталітарні системи “інфіковані” вірусом тоталітаризму, прояв якого в транзитних соціумах може набувати як латентних, прихованих форм, так і відкритих. І, нарешті, деякі альтернативи розвитку посттоталітарних систем, як показує практика, несуть у собі ймовірність повернення до неототалітаризму.

Що ж таке тоталітаризм як суспільне явище?

Виникнення тоталітаризму пов'язане з кризою, що переживали європейські країни в 20-30-і роки ХХ сторіччя. Саме в цей період у групі держав - СРСР, Німеччині, Італії, а пізніше у деяких країнах Східної Європи, Азії, Латинської Америки сформувалися політичні режими, що мали цілий ряд подібних ознак. Саме в цей час з'явився і сам термін - “тоталітаризм”, вперше використаний публічно Б.Муссоліні 22 червня 1925 року в італійському парламенті для позначення фашизму в цілому і фашистського державного ладу зокрема. Згодом цей термін утвердився в соціальній філософії і політології для позначення диктаторських режимів не тільки фашистського толку, але й політичного ладу в СРСР та інших країнах “реального” соціалізму.

Одним з перших у 30-і роки широко став використовувати поняття тоталітаризму німецький політолог і соціолог Карл Шмідт. Але глибокі концептуально-теоретичні розробки тоталітаризму й аргументована критика його як політичної системи з'явилися тільки в 40-50-і роки ХХ сторіччя в працях Фрідріха Хаєка, Теодора Адорно, Ханни Арентт, Карла Фрідріха, Збігнева Бжезинського та інших дослідників [1-5].

Так, наприклад, відомий австрійський економіст Ф.Хаєк у своїй роботі “Дорога до рабства”, яка була опублікована 1944 року, подав глибокий і всебічний аналіз тоталітаризму, що має і в теперішній час велике наукове значення. У цій роботі він розглянув найважливіші аспекти цінностей тоталітарної системи і вказав на економічну основу тоталітарного домінування. Ф.Хаєк підкреслював, що є щось загальне, сутнісне, що поріднює тоталітарні режими, які зовні розрізняються та навіть ворожі - це колективізм і планування, доведені до абсурду, тотальний контроль над суспільним життям, що неминуче призводять до домінування суб'єктивного фактору над об'єктивним. І сьогодні надзвичайно актуальне його спостереження про тісний зв'язок, який існує між надмірним плануванням і централізацією в економіці, з одного боку, та знищенням політичної свободи - з іншого. І якщо в роки війни, у кризові періоди розвитку суспільства державне регулювання економіки може бути виправдане як потрібне, то в роки мирного розвитку надмірне втручання держави в економічну сферу неминуче породжує небезпеку тоталітаризму.

Значний вплив на розвиток тоталітарної проблематики справило дослідження, що проводилося в роки другої світової війни під керівництвом німецького радикального філософа Т.Адорно. Результатом цього дослідження стала книга “Авторитарна особа”[2], що з'явилася 1950 року. Цей зріз тоталітарної проблематики розкривається і в іншій, не менш відомій роботі - “Витоки тоталітаризму”, автором якої була Х.Арендт, що емігрувала з фашистської Німеччини в США [3]. Ці дослідники вбачають витoki тоталітаризму в психології мас, акцентують увагу на “людині натовпу”, яка,

“втрачаючи індивідуальність та особисті якості, перетворюється на безособову частинку стихійної маси, стаючи завдяки цьому ідеальним об'єктом тоталітарного домінування” [6, с. 68].

Приблизно в цей же час з'являється значна кількість робіт, у яких з позицій філософії, політології, публіцистики розглядалися ті або інші риси тоталітаризму. Вдалу спробу систематизувати ці риси в науковому плані вжили К.Фрідріх і З.Бжезинський у спільній роботі “Тоталітарна диктатура й автократія” (1956) [4, с.15-27]. До таких основних ознак, що характеризують тоталітаризм як суспільну систему, вони зараховують:

1) наявність єдиної партії, очолюваної харизматичним лідером, членство в якій відкрите лише для невеликої частини населення. Ця партія має жорстку структуру й або переплітається з державною бюрократією, або контролює її;

2) політична система спирається на ретельно розроблену ідеологію, якою пронизані всі сфери життя суспільства;

3) монополія партії - держави на всі засоби масової інформації;

4) управління здійснюється шляхом системи терору, яка спрямовується партією та таємною поліцією;

5) монополія на всі засоби збройної боротьби;

6) централізована система контролю й управління економікою.

З деякими із перерахованих ознак тоталітарних режимів можна, очевидно, не погодитись. Так, не завжди панівну партію (партію - державу) очолює лідер - харизматик; у деяких випадках керівництво партії зосереджене в руках колективного органу; в багатьох соціумах із тоталітарним режимом терор втрачає свою функцію управління політичним життям та економікою держави. Наприклад, у СРСР після смерті Сталіна хвилі терору поступово пішли на спад, політичний режим, не змінюючи свого тоталітарного змісту, продемонстрував певну гнучкість. Як справедливо відзначає Н. Загладін, “викриття сталінізму на XX з'їзді КПРС, хрущовська “відлига”, коли почали розвиватися зачатки ідейного

плюралізму, боротьба за владу та конфлікти в середовищі правлячої еліти, яким не заважала єдина ідеологія, далі розвиток дисидентського руху, що був провозвісником політичного плюралізму, - усе це не вкладалося в межі концепції тоталітарності радянського суспільства” [8, с.7]. До цього же висновку 1974 року дійшов й американський політолог Дж.Ла Паломбара, який, аналізуючи розвиток політичної системи в СРСР, дійшов висновку, що ті процеси, які в ній відбуваються, цілком не відповідають “тоталітарній моделі”, яку розробили К.Фрідріх і З.Бжезинський і яка припускає “владу монопольної партії... що виступає інструментом однієї “людини-диктатора” [9, р. 335].

Тому не випадково, що пізніше З.Бжезинський і К.Фрідріх внесли корективи у своє визначення. Перший з них, наприклад, став характеризувати тоталітарний режим як “нову форму правління, один із різновидів диктатури, систему, при якій найдосконаліші інструменти здійснення політичної влади використовуються без будь-яких обмежень централізованим керівництвом елітного руху з метою здійснення тотальної соціальної революції, що включає зміни образу мислення людини на підставі нав'язування йому певних ідеологічних схем, які проголошуються керівництвом в атмосфері створеної насильством одностайності всього населення” [10, р.187-188]. Тут, як бачимо, акцент у характеристиці сутності тоталітаризму робиться насамперед як на різновиді диктаторського, авторитарного режиму, створеного насильством для впровадження соціальної революції, метою якої є прискорена надрозумну міру модернізація людини і суспільства в цілому.

Вніс серйозні зміни у своє визначення також і К.Фрідріх. Після корегування характеристика тоталітарного режиму в його трактуванні стала звучати так: «Це загальнообов'язкова ідеологія, партія, що посилена таємною поліцією і володіє монопольним контролем над трьома сферами, за вплив на які в індустріальному суспільстві звичайно йде боротьба» [II, р.126]. Цими основними сферами, що визначають монополію на владу з боку «певної

елітарної групи, яка прагне увічнити своє правління, є засоби масової інформації, збройні сили і сфера економіки» [II, p.126].

Пізніше спробу розвинути ідеї своїх попередників з дослідження феномену тоталітаризму вжив французький соціолог Р.Арон, який виділив п'ять його базових ознак:

1) тоталітаризм виникає в режимі, що надає будь-якій одній партії монопольне право на політичну діяльність;

2) ця партія має на озброєнні (або як прапор) ідеологію, які вона надає статусу єдиного авторитету, а в подальшому - й офіційної державної істини;

3) для розповсюдження офіційної істини держава наділяє себе виключним правом на силовий вплив і на засоби переконання. Держава та її представники керують всіма засобами масової інформації: радіо, телебаченням, пресою;

4) більшість видів економічної і професійної діяльності знаходиться в підпорядкуванні держави і стає його частиною. Оскільки держава невіддільна від своєї ідеології, то майже на всі види діяльності накладає свій відбиток офіційна істина;

5) у зв'язку з тим, що будь-яка діяльність стала державною та підпорядкованою ідеології, будь-яка помилка в господарській або професійній сфері відразу ж перетворюється на помилку ідеологічну. Результат - політизація, ідеологізація будь-яких помилок конкретної людини і, як заключний акорд, - терор, водночас поліцейський та ідеологічний. При цьому Р. Арон відзначав, що тоталітарний режим набуває завершеного вигляду тоді, коли всіх цих умов дотримано [12, с.230-231].

Аналізуючи ці базові ознаки, не важко помітити, що вони значною мірою перегукуються з тими концепціями тоталітаризму, що вже були розроблені на Заході в 50-60-і роки. А це надійна ознака того, що в західній соціальній філософії і політології фактично вже є єдиний підхід, загальне поле консенсусу на цей складний феномен.

В останнє десятиріччя на Заході інтерес до проблематики тоталітаризму помітно спав, чого не можна сказати про країни пострадянського простору, Східної Європи [13-19]. Причин для цього декілька. Але, очевидно, найважливішою з них є та, що протягом тривалого часу дослідження тоталітаризму в цих країнах було під фактичною забороною, і зараз суспільствознавці намагаються краще зрозуміти: у якому ми суспільстві жили, які причини його виникнення і краху, щоб виробити рекомендації для попередження тієї трагедії, яку пережили народи цих країн, і спрогнозувати траєкторію їхнього подальшого розвитку.

На яких же рисах, ознаках тоталітаризму акцентують свою увагу дослідники Росії, України, інших країн СНД? Позиції різних авторів з цього питання далекі від єдності, однозначності.

Так, наприклад, російський політолог Р.Кочесоков виділяє чотири основних ознаки тоталітаризму:

- абсолютне насильство суб'єктивного фактору над об'єктивним;
- месіанізація соціальної свідомості;
- гранична політизація та ідеологізація всього соціального життя;
- автаркія і самоізолювання в просторі (від інших держав і народів) і в часі (від свого минулого) [20, с.18-28].

Український філософ, соціолог В. Бачинін наголошує на шістьох ознаках тоталітарного соціуму. Це:

- 1) державоцентризм (етатизм, надетатизм);
- 2) реставрація антагоністичного принципу “домінування - підпорядкування”;
- 3) тотальний терор;
- 4) авантюрний характер соціальної політики;
- 5) знеособлювання індивідуальності;
- 6) тотальна ідеологізація духовного життя [16, с.76-83].

А деякі дослідники, наприклад В.Калина, Г.Курськова, виділяють до десяти основних ознак тоталітаризму як суспільного явища [15, с.156].

За необхідності можна було б навести ще декілька десятків різноманітних підходів, визначень феномену тоталітаризму. І є сенс припустити, що їхня кількість у найближчому майбутньому буде не зменшуватися, а збільшуватися і що найближчим часом у суспільствознавстві навряд чи утвердиться “всеосяжна” і “загальновизнана” модель тоталітаризму. І можна погодитись з Е.Баталовим, що основною причиною цього є те, що тоталітаризм - “складне, багатогранне, різноманітне явище, що не може бути вкладене у просте перерахування його ознак, яким широким воно б не було. Тим більше що за декілька десятиріч свого існування тоталітарний режим зазнав певної еволюції, пристосовувавшись, ніби завзятий хвороботворний мікроб, до нових соціальних організмів” [13, с.114]. Велика кількість різноманітних підходів, визначень тоталітаризму можна також пояснити й тим, що їхні автори під час дослідження цього феномену акцентують увагу передусім на політологічному аспекті, тобто на зовнішніх проявах і рисах цієї системи, що дійсно різноманітні і багатоваріантні (комуністичний тоталітаризм різного толку, фашизм, націонал-соціалізм), недостатньо приділяючи увагу сутнісним характеристикам цієї системи.

Література:

1. Хайек Ф.А. Дорога к рабству / Ф.А. Хайек // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С.113-151.
2. Adorno T., Frenkel-Brunswik E., Levinson D.J., Sanford R.N. / T. Adorno, E. Frenkel-Brunswik, D.J Levinson., R.N Sanford. The Authoritarian Personality. – New York: Harper and Row, 1950. –256 p.
3. Arendt H. The Origins of Totalitarianism / H. Arendt. 7-th en. –London, 1962. –418 p.
4. Friedrich C. J., Brzezinski Z. K. Totalitarian Dictatorship and Autocracy/ C. J. Friedrich, Z. K. Brzezinski. Cambridge, 1956. – P.15-27.

5. См. полный список: Тоталитаризм: что это такое? Исследования зарубежных политологов / Отв. ред. Л.Н. Верченков, Ю.И. Игрицкий. В 2-х ч. - М.: Прогресс, 1993. –С.191-207.
6. Гончаров Д., Гоптарева И. Введение в политическую науку / Д. Гончаров, И. Гоптарева. – М.: Юрист, 1996. 2– 32 с.
7. Достаточно полный обзор литературы этого периода по тоталитаризму имеется в работе: Баллестрем К.Г. Апории теории тоталитаризма / К.Г. Баллестрем. // Вопросы философии. – 1992. – № 5. – С.16-28.
8. Загладин Н.В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века / Н.В. Загладин // Кентавр. – 1992 – 5/6. – С. 3 -18.
9. La Palombara J. Politics within Nations / J. La Palombara. – New Jersey: Englewood Cliffs., 1974. – P. 335.
10. Handbook of political science. Vol.3. – Eds.: Greenstein F.J., Polsby. – N.W. Redding (Mass.), 1975. – P.187-188.
11. Friedrich C.J., Curtis M., Barber B.R. Totalitarianism in Perspective / C.J Friedrich, M. Curtis, B.R. Barber. – N.Y., 1969. – P.126.
12. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон. Пер. с франц. – М.: Изд-во “Текст”, 1993. – С. 230-231.
13. Баталов Э. Тоталитаризм живой и мертвый / Э. Баталов. // Свободная мысль. – 1994. – № 4. – С.110-119.
14. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века / К.С. Гаджиев. // Вопросы философии. – 1992. – № 2. – С. 3-25.
15. Калина В.Ф., Курскова Г.Ю. Тоталитаризм как общественное явление / В.Ф. Калина, Г.Ю. Курскова. // Кентавр. – 1995. – № 5. – С.143-156.
16. Бачинин В.А. Философия: философия, мир, человек, социум / В.А. Бачинин. Учебно-методическое пособие. – Харьков: ХИВД, 1994. – 86 с.

17. Тоталитаризм как исторический феномен: Сб. статей / Под ред. А.А. Кара-Мурзы и А.К. Воскресенского. – М.: Филос. об-во СССР, 1989. – 395 с.
18. Тоталитаризм в Европе XX века: Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления / Я.С. Драбкин, В.В. Дамье, А.В. Шубин. – М.: Памятн. истор. мысли, 1996. – 537 с.
19. Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: уроки многолетней дискуссии на Западе / Ю.И. Игрицкий // История СССР. – 1990. – № 6. – С.172-190.
20. Кочесоков Р.К. Феномен тоталитаризма / Р.К. Кочесоков. – Ростов-на-Дону: РГУ, 1992. – С. 18-28.